
JOAN VENY

LA REPERCUSSIÓ DE L'OBRA DE LORENZO PALMIRENO EN LA FILOLOGIA CATALANA

INTRODUCCIÓ

1. Voldria, en primer lloc, regradar els organitzadors d'aquest Simposi sobre *Cent cinquanta anys de Filologia Valenciana* (1800-1950) per la gentilesa que m'han mostrat convidant-me a participar-hi: és molt plaent i estimulador venir a Alacant, en el marc de la vostra Universitat, jove, dinàmica i oberta, col·laborar amb les vostres inquietuds i renovar velles amistats.

El meu sentiment de gratitud s'acreu encara per una altra gentilesa: la d'haver fet els ulls grossos en relació al tema proposat per mi que, com es pot deduir pel títol, no s'emmarca dins l'espai cronològic fitat pel Simposi, sinó que el desborda en el seu tram anterior en el lapse de dos segles i mig; en efecte, m'ocuparé bàsicament de la seqüela lexicogràfica de Palmireno –i indirectament del seu epígon O. Pou– (s. xvi) en el diccionari de Pere Torra (s. xvii). Ara bé, com que aquest es va editar nou vegades (la darrera edició és de 1757), va conèixer molta difusió i va prodigar plagis i còpies indiscriminades, una bona part dels seus materials, a vegades defectuosos o falsos, han arribat als lexicògrafs moderns dels segles xix i xx, als quals faré alguna referència; d'aquesta manera em situo, encara que tangencialment, en el marc històric proposat i així giro els ulls, com suggereixen els organitzadors del Simposi, vers l'obra dels erudits del segle present i passat per tal de, en un procés de completió de l'estàndard, retenir allò que resulta vàlid i positiu i rebutjar allò que es manifesta inadequat, espuri o fantàstic.

D'altra banda, conscient de la importància que té en els temes de transfusió lèxica l'acotament de l'anàlisi a un camp semàntic determinat, com vaig demostrar en l'estudi de les fonts del lèxic ictionímic de Pere Torra (Veny 1980), repetiré aquesta experiència ocupant-me ara de l'esfera semàntica dels ocells.

Em permetran, encara, que vagi més al fons dels fets i que completi el complex joc d'influències, tot remuntant-me algun cop més enrere de Palmireno, amb la consideració de fonts anteriors, siguin catalanes (Busa, Agnes), siguin estrangeres (Belon, Gesner).

NOTÍCIA DE PALMIRENO

2. Lorenzo Palmireno (1524-1579), humanista aragonès, era natural d'Alcanyís (Terol), va estudiar Humanitats i Filosofia a l'Estudi General de València i va exercir de mestre a un poble alacantí. Va accedir a una càtedra de Poesia, de València –que compaginava amb estudis de Medicina–, i després a la de Grec i a la d'Oratòria, amb breus intervals de residència a Saragossa i Alcanyís. Sabem que va passar estretors econòmiques, que gaudia de renom entre els alumnes (en tenia 180 a classe) i que treballava intensament, car a més d'impartir vuit hores diàries de docència, va publicar un bon grapat d'obres: una gramàtica grega, un tractat de Retòrica, *El estudioso de la aldea*, *De vera et facili imitatione Ciceronis* (1560), etc.¹

Quant al català, interessa especialment el *Vocabulario del humanista* (València, 1569; 2^a ed., Barcelona, 1575), que hauria escrit, segons pròpia confessió, per ajudar a resoldre el problema de la pobresa lèxica dels seus alumnes en qüestions referents a la naturalesa. Així, doncs, hi anota els noms llatins, castellans, valencians i de vegades també d'altres llengües romàniques (francès, italià, portuguès), d'ocells, peixos, plantes, quadrúpedes, etc., acompanyats d'explicacions diverses, bevent en fonts clàssiques i renaxentistes i recurrent –ens diu– a la seva pròpia experiència almenys pel que fa a les aus i peixos:

...en qual, allende de los pescadores y caçadores que he estrenado y combidado, para ver como quadraua lo que yo sacaua de los libros con lo que ellos experimentan. (Gallego 1978: 29)

LES FONTS DE PALMIRENO

3. Recentment, Brigitte Lépinette (1990) ha subratllat la influència del naturalista suís C. Gesner, del s. XVI, en el *Vocabulario del humanista* pel que fa als tres abecedaris (ocells, peixos i quadrúpedes). Segons ella, Gesner influeix en les equivalències

(1) Per a aquestes i més dades biogràfiques i bibliogràfiques vegeu Gallego (1978).

llatines, la informació condensada del contingut, els noms llatins, l'organització dels abecedaris, el repertori de fonts, etc. Jo diria, tanmateix, que Lépinette magnifica la influència de Gesner i no té en compte la d'altres estudiosos estrangers, com el naturalista occità Rondelet que és citat i explotat a plaer per Palmireno a l'*Abecedario de los peces* (Veny 1989).² Igualment dubta aquella autora de la influència de Belon, autor de la *Histoire de la nature des oiseaux* (1555); així, diu a aquest propòsit que «aucun renseignement qui apparaît en français dans Belon ne se trouve introduit dans Palmireno» i que encara que tingués a la vista el bell llibre il·lustrat de Belon no n'hauria utilitzat el text «en français sans doute par ignorance (ou au moins mauvaise connaissance) de cette langue» (Lépinette 1990: 69, n. 19). Caldria replicar a aquesta afirmació que Palmireno devia tenir certs coneixements de francès des del moment que va traduir d'aquesta llengua el Catecisme del P. Ed. Auger (1565) (Gallego 1978: 10 i n. 19) i, a més, que he pogut detectar alguna informació ornitològica en Palmireno procedent inequívocament de Belon (per ex., a propòsit del loriot o del pit-ros, 14 i 10).

En relació als noms estrangers (francès, italià, portuguès, etc.) que figuren als abecedaris de Palmireno, Fernández Sevilla (1977: 148) va sobrevalorar la seva capacitat col·lectora quan afirma:

En muchos casos, deben responder a información directa, a través de consultas a los muchos extranjeros que por aquellos días vivían o andaban por la Península

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

(2) Respecte a l'afirmació de Lépinette (1990: 64) que Palmireno «ne nomme jamais, à notre connaissance, C. Gesner dans le *Vocabulaire*», cal notar que almenys un cop hi fa referència: «Putorius, raton de marta hediondo, aunque a mí más hediondo me parece el vocablo por más que Gesnero lo aprueve» (*Quinto Abecedario*). En altres obres, com *De vera et facile imitatione Ciceronis*, també esmenta el naturalista suís; en el catàleg d'autors catòlics diu: «No sé el *Conrado Gesnero* si es prohibido porque en el catálogo del Santo Officio dize *differentiis animalium* y esto se intitula de *animalibus quadrupedibus*».

(3) Max Cahner ha catalanitzat aquest cognom en Anyes (Joan Baptista Anyes: *Obra catalana*, Barcelona, 1987).

Aquests mots italians, francesos, etc., de Palmireno referents a peixos i ocells procedeixen de fonts exclusivament llibresques, com vaig demostrar per als primers (Veny 1980) i penso fer per als segons.

4. Respecte a la procedència dels noms valencians, hom s'ha fixat en el text esmentat on Palmireno al·ludeix al contrast dels seus materials amb els directes dels caçadors i pescadors i això deu ser veritat per a una bona part dels mots adduïts, però per a l'altra, jo diria per a més de la meitat, la font és l'*Apologia in venatores, pro auibus, ad illustrem Olivae comitem* (1543), de l'humanista valencià Joan Baptista Agnes (llatinitzat, *Agnesius*).³ Aquest era un bon observador de la fauna ornitològica valenciana, com es desprèn de diversos passatges de la seva obra:

splugabou. Quan fequentissimam vidi in palude Xarachi Olivam quoties petii.
(45)

o a pròposit de la brega de l'àguila i el reietó:

...atque ego ipse semel per agros oberrans vidi, videruntque simul mecum alii.
(44)

La manera d'introduir els noms populars és un indicatiu del coneixement directe que en tenia:

a nostris idiomate nostro *astor*⁴ (42v)

Carrancolam vulgo appellamus (45v)

quem nostri appellat *Bitorem* et rusticorum mulierculae idiomate suo dicunt *Milochiam*. (42v)⁵

Manquen en canvi, a Palmireno, observacions tan precises com aquestes.

Així, doncs, a Agnes trobem no només el *capcigrany*, la *cugullada*, l'*agró*, el *lluer*, etc., noms d'abast geogràfic general, sinó també noms d'àrea valenciana, com *totestiu*, *estiverol*, *papafigo*, *gafarda*, *rossa*, *blanca*, etc., i fins i tot alguns noms avui desapareguts i sense fonts anteriors com són el *ferrerolet* i la *saura*. Aquesta pauta agnesiana, que havia estat anotada en autors com G. Escolano i M. Orellana (Maluquer 1971),⁶ no havia estat posada en relleu a Palmireno.⁷ Crec que el fet és important perquè, a més de limitar l'aportació personal de l'humanista d'Alcanyís, ens ajuda a fer certa llum sobre casos foscos (com *carrancola*) o incorrectament interpretats (*saura*).

SCIPEDIA

NOTÍCIA DE POU

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

5. Onofre Pou, gironí, va estudiar a la Universitat de València, on es va doctorar en Arts. Va ser nomenat rector de l'església de Sant Jaume de Perpinyà o professor de Filosofia en aquesta universitat rossellonesa. És autor del *Thesaurus puerilis* (València, 1575), obra didàctica que, a partir dels noms catalans, donava els equivalents llatins. Prova del seu èxit són les diverses edicions i altres tiratges fets al llarg del s. xvi i la seva traducció al castellà, feta per Bernabé Soler, també reeditada. En la presentació de les unitats catalanes, aquestes apareixen sovint en parella de manera que una és valenciana i l'altra gironina (*garça* o *blanca*, *alzina* o *carrasca*, etc.);⁸ estem davant el precedent d'una concepció participativa, composicional de la llengua, que serà desenvolupada després per P. Fabra i continuada per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

NOTÍCIA DE TORRA

6. Pere Torra, vigatà, Professor de Gramàtica, és autor d'un *Thesaurus verborum ac phrasium* (1640), molt editat, que és una traducció i adaptació del diccionari del mateix títol, castellà-llatí, del jesuïta segovià Bartolomé Bravo (1597).

(4) Corregixo l'evident errata tipogràfica *assor* («accipiter»).

(5) Vegeu aquestes referències, traduïdes al català, a Veny 1992.

(6) Així a les *Décadas*, 1611, II, 251, a propòsit de l'*auantol* i la *miloca*, i II, 255, de les *boxetes*.

(7) Maluquer (1973: 162, n.1) anota que *ferrerolet* apareix en Agnes i Palmireno. Aquesta observació em va impulsar a cotejar l'obra dels dos autors.

(8) Sobre O. Pou, cf. Colon-Soberanas (1985: 90-97), que estudien les fonts catalanes i llatines del *Thesaurus*.

A més de la influència d'Antoni Font, jesuïta de la Seu d'Urgell, que li va fornir dialectalismes nord-occidentals (Veny 1984), hom ha notat la de Pou i de Palmireno (Colon-Soberanas 1985) i d'aquest, especialment en el vocabulari dels peixos (Veny 1980).

Aquí tractaré de mostrar diversos aspectes de les empremtes que Palmireno (i a voltes també Pou) va deixar en l'obra de Torra que, per la seva frondosa divulgació, va exercir una influència remarcable en la lexicografia posterior (Labèrnia, Saura, Bulbena, Rovira i Virgili, Salvat, etc.), fins transmetent alguna paraula fantasma. Per aclarir els fets, com he dit, compararé, quan calgui, les dades de Palmireno amb les de fonts anteriors.

LES FONTS LLATINES DE TORRA

7. Abans de passar a un esbós de tipologia de l'explotació per Torra de dades anteriors, intentaré rastrejar algunes fonts de la secció llatina del seu diccionari.

La influència de Palmireno sembla evident en aquesta entrada:

PALMIRENO

Aquila truncalis porque está en los troncos de los árboles. Dicese *Melaneatus*, *Leporaria*, *Lagophonos*, àguila negra pequeña.

TORRA⁹

àguila o àguila negra. *Valeria*, *Melaneatus*, *Pulla*, *Fulva*, *truncalis*, *Leporaria*, *Lagophonos*.

Register for free at <https://www.scribdia.com> to download the version without the watermark

Vegeu també *abestrus*.

Altres vegades la informació llatina prové de Pou:

PALMIRENO

Aleda, la cugullada.

TORRA

Cugullada. *Alauda*, *galaurita*, *cassita*, *corydatus* (sic), *ciris* (188).

POU

Cugullada. *Galerita*, *alauda*, *corydalus*, *cassita*, *ciris* (28 v).

En altres ocasions Torra forma dues entrades amb el mateix mot, però amb equivalents llatins diferents, presos un de Busa i l'altre de Palmireno/Pou:

(9) Quan hi ha discrepància entre l'edició de 1640 i la de 1653 ho indicaré així: Torra₁ i Torra₂ respectivament.

BUSA

Papafigo. *Cucullus* (225)

PALMIRENO

Ficedula, en València Papafigo.

POU

Papafigo. *Ficedula* (29 v)

TORRA

Papafigo. *Cucullus* (467)Papafigo, aucell. *Ficedula* (467)

ORNITÒNIMS DE TORRA PRESENTS A PALMIRENO

8. Vet aquí els ornitònims de Palmireno que són recollits per Torra:

abellerol

agró

astor

blanca 'garsa'

busquereta

cadenera

calàndria

capcigrany

carançol

cerceta

coheta

enganyapastor

esparver

esplugabou

estornell

estiverol

falzia

faisà

flamench

fotja

gafarda

gafarró

gallina cega 'becada'

gaig

garça

gavina

gualla

martinet

muçol

negret

oca

oliva

oriol

pago

papafigo

pardal de taulada

pits roigs

putput

reyet

rossa

sacre

saura

todó

totestiu

verderol

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

Aquesta cinquantena d'ornitònims figuren al *Vocabulario del humanista* introduïts per Palmireno com a mots valencians, amb aquesta observació geogràfica concreta:

«Mollicept, en Valencia se dize cap cigrany»

«...ligurinus. Llámenle en Valencia luer»

o bé el caràcter valencià es pot deduir per l'estructura dels mots:

«Passer, el gorrión o pardal de taulada»

En algun cas, com *verderol*, comú al català i l'aragonès, resulta difícil dilucidar a quina llengua es refereix:

«Citrinella, muchos la tienen por chloris, el *verderol*»

Palmireno incorpora al seu *Vocabulario* aquests mots com a valencians. Òbviament, això vol dir mots de la llengua catalana, alguns dels quals coneixen un abast geogràfic quasi general (*putput*, *òliba*, *gafarró*, *fotja*, *flamenc*, *falzia*, *estornell*, *esplugabou*, *esparver*, *capcigrany*, *cadenera*, *abellerol*, etc.); uns altres, menys, són propis de l'àrea valenciana o d'algun dels seus parlars (*blanca* 'garsa', *enganyapastor* 'cuereta', *totestiu* 'mallerenga', *estiverol* 'mallerenga', *gafarda* 'cuereta', *papafigo* 'papa-mosques', etc.) i a voltes del valencià antic (*saura* 'gralla').

Una trentena d'aquests mots ja es troben a l'*Apologia* d'Agnes:

abellerol
assor (astor)
agró
blanca
busqueretam
cardenera, cadarnera
calandri
capcigrany
carrancetam
coqueta
splugabou

estiverol
falzia
flamench
gafardam
gafarró
gallineta cega
gavina
gaium, gaio 'gaig'
lner
muzol
papafigo

pits roigs
roscignol
reyet
sacrum
saura
tudon
totestiu
rossa
carcet

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

Alguns altres ornitònims d'Agnes no han estat incorporats a Palmireno com són:

avantol
bitorem
boxet
cabuzó

corba marina
cugullada
esmirlam
garza alba

gavià
milochiam

LES ADAPTACIONS DE TORRA

9. És indubtable que la font principal ornitonímica de torra és Palmireno, tot i que alguna vegada li passa per malla qualche mot valencià, com *coqueta* 'cuereta' o *ferrerolet* 'mallerenga' (en aquest cas potser perquè ja comptava amb *totestiu* i *estiverol* per a aquesta espècie) o *milocha*.

Algun cop ha triat la variant de Pou, més afí a la del Principat:

PALMIRENO

reyet

POU

reyetó (28v)

TORRA

reyató (547)

A vegades Torra també dona l'opció d'un sinònim, potser no correcte:

PALMIRENO

«en Valencia se dize *busquereta*»

TORRA

«*Verdum o busquereta*»

No manquen les adaptacions formals, gràfiques o fonètiques:

gaix —> *gaig*, *foggia* —> *fotja*, *gualla* —> *guatlla*,
putput —> *puput*, *faysayn* (o *faysant* /*Pou*/) —> *flaysant*.

SCIPEDIA

ELS MOTS FANTASMA DE TORRA

10. *Pitrós* és un primer exemple de mot fantasma a partir d'un error tipogràfic:

AGNES

«a nostris vulgo *pitsroigs*»

PALMIRENO

Chloris en Valencia se llama
pits roisg, en Portugal *verdelhan*,
cabe Trento frinson.

Rubecula vel *ruticilla*, *Erithacus*,
vel *Phenicurus* vel *Sylvia* (...)

Bellonio dize *Phoenicurgus* vel
Ruticilla, ruyseñor de muralla.

TORRA

Pitrós (*pit ros* Torra₁)

aucell, rubelio, rubecula,
sylvia, *chloris* (495).

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

La deformació gràfica de *pits(s) roigs* en *pits roisg* ha obert el camí a un *pitrós* inexistent en la llengua, a un mot fantasma traspasat a Labèrnia (1839), Saura (1886), Rovira (1914).¹⁰

11. El mot fantasma a vegades s'ha originat en el Diccionari de Torra especialment a partir de la segona edició (1653), plena d'errates tipogràfiques: així, el *mullus barbatus* esdevé *mullus barbarus*, *perca* passa a *parca*, *turdus* a *tardus*, *unguis odoratus* a *unguis adoratus*, etc. (Veny 1980: 72-74). *Busquera* i *rall* són dos exemples ben il·lustratius amb abundosa prolongació lexicogràfica.

Comencem per *busquera*.

(10) En les denominacions llatines Torra confon dues espècies, *el pit-roig* «*Erithacus rubecula*» i *el verdum* «*carduelis chloris*».

AGNES

«Regulus itaque iste qui trochilus dictus est Senator et avium rex, a nostris Valentinatibus rusticis patrio sermone *Reyet* dicitur» (43 v i 44)

Curucam (*Busqueretam* vulgo eam dicimus) (45v)

PALMIRENO

Curuca. En valenciano se dize *busquereta*.

Es avezilla que cria hijos agenos

pensando ser suyos, principalmente los del cuquillo; dicenle algunos mosquito.

POU

Busquereta. Curruca (28 v)

Busqueta o *reyató*. Regulus (28 v)

TORRA₁

Busquereta, aucell. Curruca

(119)

TORRA₂

Busquera, aucell. Curruca

(104)

Reyató, aucell. Regulus,

trochilus (547)

Davant la varietat de formes, *busquereta* i *busqueta*, i l'aparició de la variant *busquera* a Torra₂, Colon-Soberanas (1985: 110) es pregunten: «En aquest cas, es tracta de variants o d'errades tipogràfiques? Només l'estudi de les fonts en les seves edicions ens ajudarà a aclarir aquests problemes». I bé, a través de la comparació de materials, a partir de la pauta d'Agnes, la conclusió que s'imposa és que *busquera*, en lloc de *busquereta*, és una errata tipogràfica de les moltes que farceixen la segona edició del Diccionari de Torra i que ha arribat a J. Lacavalleria.¹¹ En canvi, *busqueta* de Pou podria correspondre a una forma dialectal empordanesa (cf. DCVB, s.v.).

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

12. El cas de *rall* 'blauet, arner' (i variants en relació), estudiat recentment per G. Colon (1992), encara és més espectacular. Com que *rall* 'ormeig de pesca, tipus de xarxa' era recollit a Torra i altres fonts lexicogràfiques amb el significat de 'arner, cast. *martín pescador*', Colon pensava que aquell significat era conseqüència d'una metàfora que comparava la rapidesa del llançament de la xarxa amb la del dit ocell abalançant-se sobre la seva presa (semblantment a l'*esparver* 'ocell' i 'tipus de xarxa', cast. *buitrón*) (Colon 1976: 416 i 403-404). El cotejament de fonts i de les dues edicions de Torra ho aclareix tot:

PALMIRENO

Ispida, en Portugal aruela, algunos le llaman aue de parayso por ser tan hermosa (...) dízese también Alcyon fluviatilis o riparia: mantienesse de pescado, por eso le llaman algunos el *Pescador Real*, otros *martín pescador*

TORRA₁

Pescador (...) *Real*, aucell.

Ispida, riparia, alcyon fluviatilis (516)

TORRA₂

Rall, aucell. *Ispida*, riparia, alcion (sic) fluviatilis (491)

(11) Semblantment, i inversament, *lluerna* de Torra, esdevé *lluernera* a Torra₂. Respecte a *busquera*, sé que existeix aquesta forma en alguns dialectes (cf. DCVB), però vull subratllar que en el text de Torra es tracta d'un error tipogràfic.

I vet aquí com el *pescador real*, lexia que mai ha estat catalana, per un atzar tipogràfic de la segona edició de Torra, que en va fer *Pescador Rall*, arribà a Labèrnia aglutinat en *pescadorall*, en un estrany embotit lèxic, que fou traspassat a Bulbena (1905), Saura (1886) (sota la variant *pescadoral*), Rovira (1914), Salvat (1934). Per arrodonir el joc d'adulteracions, vegeu l'equivalent que en donava Saura (1852):

«Martín del río. V. Martinet. (ave) *Pescador. Ball*»

13. Coromines s'ha ocupat encara de dos fantasmes més: *saura* 'gralla' i *sicar* 'gatzela'. A *saura* cal redimir-la de tal acusació, com he demostrat a un altre lloc (Veny 1992) basant-me precisament en la descripció que de l'ocell fa Agnes.

Quant a *sicart*, es tractaria, segons Coromines (DECat, s.v. Sarrió), d'una mala interpretació d'un text medieval per part d'O. Pou: «l'endemà lo rey cavalcà e anàssen al bosch *siquart*» hauria estat interpretat com «... i anà a caçar el boc salvatge (*boch siquart*)» per influència del parònim *isard*, en lloc de «l'endemà cavalcà el rei i se'n va anar al bosc amb altres tres cavallers» (*sí quart* 'sent ell el quart', construcció medieval força freqüent).

Vegem quina influència ha tingut en Torra i en obres posteriors.

AGNES

Pygargus. Etiam species est apud Aristo

BUS A

TORRA

Register for free at <https://www.scipedia.com> to download the version without the watermark

PALMIRENO

Pygargus, cierta cabra salvaje

POU

Sicart. Pygargus (41 v)

Observem: 1) que Pou és el primer a usar *sicart*; 2) que el deu usar en el sentit en què l'emptra Palmireno, la seva font, com es desprèn de l'equivalent llatí; 3) que Torra hi afegeix el significat ornitològic, pres probablement de Busa: ara, per obra i gràcia del llatí, el fantasma *sicart* no és només una cabra sinó un aucell. Belvitges i Sanelo (Gulsoy 1964: 406) l'usen amb la primera accepció; Labèrnia (1839), a més de «espècie de cabra montés» i «espècie de àguila», inclou «espècie de falcó»: d'acord amb l'etimologia, aquests dos ornitònims tenen en comú el color blanc de l'extremitat de la cua, i amb la cabra, el blanc de les anques. Les accepcions de 'cabra' i 'falcó' passaran a Saura (1868),¹² Bulbena (1905), Rovira (1914), Salvat (1934), Fabra. Segarra l'usa també com a 'ocell de muntanya' (DCVB).

(12) Per embolicar més la troca i afegir despropòsits, noteu els equivalents catalans que ofereix Saura (1852): «Pigargo (ave). *Picart, gaig*».

Ara apareix una altra variant, *picart*, il·l'associació amb una altra espècie, el *gaig*.(!)

ESTRANGERISMES

14. La pràctica que observàvem en el Diccionari de Torra respecte a la ictionímia, que consistia a donar entrada a mots forasters com si fossin de la pedrera catalana (Vený 1980: 74-78), es repeteix aquí en la ornitonímia, bé que en menor escala. Donaré unes mostres de mots francesos i castellans.

a) Francesismes

• *Loriot* 'oriol':

BELON

les Grecs l'ont nommé Icterus,
à cause de sa couleur jaulne, et
que si un homme ictérique, c'est à dire,
ayant la jaulnise, le regarde, que
l'oiseau en meurt et l'homme en guérit.
Nous prétendons que Chlorion, Colios, vireo
et Galgulus soyent synoymes, signifians le *loriot*

PALMIRENO

Galbula vel Galbulus, ave del color
de los que tienen aliacran, y mirándola
curan y ella muere. Dízese también Icterus,
coliox, chlorion, vireo. Bellonio le llama
loriot.

TORRA

Loriot aucell. Galbul.
Galgulus, Icterus (397)

Prenent com a pauta la informació de Belon referent als noms llatins i a la creença curativa de la icterícia, Palmireno anota el nom que li dóna Belon, *loriot*, i Torra, sense escatir la genuïnitat del mot ni adonar-se que el nom autòcton, *oriol*, tenia una entrada pròpia, insereix el nom francès, *loriot*, com si es tractés d'un mot català.

• *Marengo, mésange* 'mallerenga':

GESNER

Brabanti *masenge*, ut Galli *mesange* ...
(615)

BELON

Mesange (...) Ce que les Grecs ont dit
Aegithalus, les Latins ont tourné Parus
(368)

PALMIRENO

Parus caeruleus, en Portugal Chamaris,
vel Alioline, vel Milheiro: en Italia
Parussolin, vel Parosolina, en Francia *Marengo*
Parus aegithalus, en Francia *mesange*

TORRA₁

Marengo o *mesange*, aucell. Parus
aegithalus.

TORRA₂

Marengo, aucell. Parus caeruleus
(410)
Merenge o *message*, aucell. Parus
latine, Aegithalus graece (419)

Les dues variants, *marenge* i *mesange* semblen procedents de Palmireno; Torra₂ ha transformat aquesta en *mensaje* a causa d'un error tipogràfic. Les denominacions llatines deuen ser preses de Belon. *Marenge* ha conegut una bona continuïtat lexicogràfica: arriba a Labèrnia (1839), Saura (1886), Bulbena (1905), Rovira (1914), Aguiló Dicc. (que copia gairebé literalment la definició de Labèrnia).

b) Castellanismes

• *Crotó* 'pelicà':

GESNER

... a Latinis Truonem .... Italice
grotto, et agrotto (...) Hispanice
cróto (606)

PALMIRENO

Onocrotalus, vel Truo, es una aue
que tiene la parte baxa del pico como
una bolsa: *algunos en España la llaman*
Croio, o Croto

TORRA

Croto, aucell. Onocrotalus (186)

Sembla que la font és Palmireno, probablement a partir de Gesner. Segons Belon, es tracta del pelicà; Torra, però, com tantes vegades, no n'és conscient car per a aquesta espècie entra *pelicano* i *garça cullerera*, pres el primer i calcat l'altre del castellà.

No he detectat aqueix *croto* hispànic de Gesner. En la lexicografia catalana es troba a Belvitges (1803), Labèrnia (1839), Saura (1886), Bulbena (1905), Rovira (1914), Salvat (1934).

• *Paviota* 'gavina':

PALMIRENO

Alcyon, la *pauiota*.
Alcedo, graece Alcyon, que pare
en la mar

TORRA

Paviota, aucell. Alcedo, alcyon
(478)

Paviota és mot castellà, documentat des del s. xiv, producte d'un creuament de *gaviota* amb *pavo* (DCEC, s. v. *pavo*), fenomen impossible en català, car aquests mots són d'introducció recent. El vocable ha passat a Belvitges (1803), Labèrnia (1839), Saura (1886), Rovira (1914).

• *Girifalte* 'girifalc':

PALMIRENO

Accipiter hiero falchus,
vel pernis, el *girifalte*.

TORRA

Girifalte, espècie de falcó.
Accipiter, hiero (sic) falcus
vel pernis (335)

És indubtable que Torra calca els mots llatins i castellà de Palmireno, introduint aquest, sense escrúpols, com si fos català; sortosament, les obres lexicogràfiques posteriors (Belvitges, Labèrnia, Saura), que habitualment el segueixen, no ho fan en aquesta ocasió (l'entrada és *girfalch* o *girfalt*).

• *Avestruz* 'estruç':

GESNER

Struthocamelus, nomen graecum est (...) Recentiores Latini *struthionem* dicunt (...) Gaza *struthionem* Africam dixit et alibi *estruthionem* Libycum (...) *Afra auis*, *struthio*, Acron in Horatium. *Azida* iuxta physiologum, *auis* eadem est quae *struthio* (...) *Asida* a quibusdam Graece trocatur (...) *Hispanice auestruz* (708-709).

PALMIRENO

Afra avis, el *avestruz*, o gallina grande de Berberia, ab Horatio Praelauta dicitur» «*Struthocamelus*, el *avestruz* (...) Aristoteles de plantis dize que se ha de llamar *Struthius* Arabs, *Azida* o *Asida*, *Avestruz*

POU

Avestruz. *Auis afra*, *struthocamelus*» (28 v)

TORRA₁

Abestruz. *Struthio*, *struthocamelus*. *auis afra*, *struthio* arabs (1)

TORRA₂

abestruz. *Auis afra*, *struthocamelus* (8)

Gesner podria haver influït sobre els noms llatins de Palmireno, que són calcats per Torra₁; curiosament, Torra₂ redueix els noms llatins de quatre a dos com fa Pou. *Abestruz*, amb adaptació fònica de la labial, és un castellanisme que, en la llengua parlada, ha substituït *estruç* o *esturç*, aquest emprat per Busa («*Struthius*. *Struthio*. per lo *sturçs*») i documentats els dos fins a finals del s. xv. Aquí *abestruz* sembla una transfusió de Palmireno.

16. Comentaré ara dos casos, *tórtola* i *buytre* que plantegen problemes específics de transmissió.

• *Buytre* 'voltor':

BELON

Les Grecs exprimants un vautour dient Gyps et les Latins *Vultur* (83)

PALMIRENO

Vultur vel *Gyps*, *bueytre* o *buytre*

POU

Voltor o *buytre*, hic, *vultur*, *vulturis* (29 v)

TORRA

Voltor, aucell. *Vultur*, *vulturis* (630)

És probable que la parella lèxica de Pou representi el mot català (primer component) i el mot valencià (segon component), si tenim en compte que *buitre* coneix força extensió en valencià i que ja apareix en autors antics meridionals (J. Roig, Ausiàs March, *Faules Isòpiques*, cf. DCVB, s.v.). Torra, amb bon discerniment lexical, no recull *buytre*, però sí que ho faran Belvitges («Volor. Aucell. V. buytre», sense que aquest aparegui al seu lloc alfabètic), Labèrnia (que també li dóna prioritat), Saura (1886) (*Buytre*. V. volter», que remet a una curiosa forma nord-occidental (Veny 1984: 387)).

• *Tórtola* 'tórtora':

PALMIRENO
Turtur, la *tortola*
POU
Tortola. Turtur (29 v)

TORRA
Tortra o *tortola*, aucell. Turtur
(596)

Sembla que Pou hagi interpretat *tórtola*, nom castellà adduït per Palmireno, com a català; podria haver ajudat a aquest fet l'existència de la susdita variant a l'Empordà i a localitats valencianes, com a resultat d'una dissimilació de líquides, però el factor determinant és, al meu parer, el model de Palmireno. Torra entra *tortra* al costat de *tórtola* probablement per influència de Busa («Turtur per la *tortra*, ocell», 154), com altres vegades, i ell, crec, serà el responsable de la doble entrada a Belvitges (1803), Labèrnia (1839), Saura (1886), Rovira (1914).

TRADUCCIONS

17. *Torcecoll* 'colltort':

GESNER
Iynges linguas praelongas, ut piscatores
lineas extendunt, qua formicae transeunt,
accelerant illae tanquam ad escam, et ubi
iam plures insederint, paulatim
iynges lingua retracta captas devorant,
Oppianus in Ixenticis (553).
Hispanice *torzicuello* (552)

PALMIRENO
Lynx, *torcicuello*, estiende su lengua muy larga
como pescador sus redes, corren a ella las hormigas:
y quando está llena tira a dentro y comeselas

TORRA
Torcecoll, aucell. Yinx,
yingis (594)
Cuscueta o *torcecoll*, aucell.
Lynx, torquilla, turbo,
motacilla, cinchus
(190)

El tribut de Palmireno a Gesner no pot ser més evident. Es tracta sens dubte del *colltort*, també anomenat *llenguerut* i *formiguer* («*Lynx torquilla*»): «el nom li ve de la

seva facultat de moure fàcilment en totes direccions el cap, que fa girar fins a guaitar darrera seu» (Maluquer 1973, 137). *Torcecoll* és una traducció dels elements d'aquest mot compost castellà, *torcicuello*, conegut també per *torcecuello* o *tuercecuello*: «Entre las demás especies de picos pone Belonio el que llamamos en España *tuercecuello*» (Funes 1621, I, 12, ap. *Autoridades*).

A la segona entrada, Torra barreja dues espècies, la cuereta (*cuscueta*) i el colltort, segons es dedueix pels equivalents llatins (*lynx*, d'un costat, però *motacilla*, etc., de l'altre).

El mot fantasma ha passat a Lacavalleria (1969), Belvitges (1803), Labèrnia (1839), Saura (1886), Bulbena (1905), Salvat (1934) i fins i tot a Fabra.

• *Cornella major*:

GESNER	TORRA
Cocix Latine vocatur avis, <i>cornice</i>	Cornella, aucell. Cornix
<i>maior</i> , rostro magno et albo iuxta caput	(175)
ubi sunt nares, ea carnes non gustat et	<i>Cornella major</i> . Cocis
<i>a quibusdam graculus vocatur</i> (319)	(175)
PALMIRENO	
Cornix, la corneja. <i>Creen algunos ser</i>	
<i>gralla</i> en Valencia.	
Cocis, <i>corneja mayor</i>	

És evident que el model de Palmireno ha estat Gesner i aquell, el de Torra, que ha traduït *corneja mayor* (<— *cornice maior*) per *cornella major*, nom inexistent en català (com aquell en castellà) amb aquest determinant; es coneix la *cornella negra* i la *cornella emmantellada* (*Corvus corone corone* i *corvus corone cornix*, respectivament).

• *Garsa cullerera* 'pelicà':

PALMIRENO	TORRA
Pellecanus, non Pelicanus nec Pellicanus:	<i>Garsa cullerera</i> , aucell.
aliter Platea, vel Platalea (...)	Pelecanus (331)
Llamanle en Francia Pale, Truble, Poche,	Pelicano. Pelicanus,
anser cucharero, o <i>Garça cucharera</i>	platea» (482)

Observeu el calc formal o *faux ami* cast. *garza* 'agró' = cat. *garsa* 'garsa' i la manca de referència a *pelicà*. Aquest calc no ha conegut seqüela lexicogràfica.

• *Rossinyol de muralla* 'cotxa, cua-roja, coa-roja':

BELON	TORRA
Aristote (...) dit (...) Invicem	<i>Roscinyol de muralla</i> . Rabicella,
transeunt et Poenicurgus et Erithacus.	phoenicurus, Rubecula, Erythacus,
Gaza traduisant cecy l'a nommé en Latin	sylvia (553)

Ruticilla, à la difference de Erithacus,
qu'il tourne Rubecula (...) Phoenicurgus,
que ceux du territoire de Paris nomment
Rossignol de muraille (347)

PALMIRENO

Rubecula vel Ruticilla, Erithacus vel Phenicurgus
vel sylvia (...) Bellonio dize Phenicurgus, vel Ruticilla,
Ruyseñor de muralla

El nom francès de Belon ha estat traduït per Palmireno (no conec en castellà *ruiseñor de muralla*) i d'aquest ha passat a Torra. El calc *rossinyol de muralla* no ha arribat a Belvitges (1803) ni Rovira (1914) ; en canvi, el trobem a Labèrnia amb un altre sentit («Fam. reyneta [cullereta], calàpet»), reprès per Saura (1868). Caldrà aclarir algun dia el petit misteri d'aquest canvi semàntic.

18. La traducció servil de Torra pot afectar perífrasis per desconeixement d'una espècie ictiològica. Així, *espècie de gralla*.

GESNER

Caryocatacten appellare libuit
genus graculi alpinum sive montanum
(...) Latine *nuxifragam* dixeris (...)
Gallis cassenoix (...) Italis circa Alpes
et lacum Verbanum, *merle alpadic*, id est,
merula alpina, sed graculorum potius quam
merularum generis eam esse apparet. *Turcus*
gargá (237)

PALMIRENO

Cariocatacte, nucifraga, merle alpadic:
los moros la llaman gargá, es especie de
graja

TORRA

Espècie de gralla. Caryocatacte,
nucifraga (339)

El tribut de Palmireno a Gesner és claríssim. I el de Torra a Palmireno també. En realitat es tracta del *trencanous* («Nucifraga caryocatactes»), espècie pròpia del centre i nord del Continent que esporàdicament arriba al Pirineu (Maluquer 1973, 103-104).

19. En el cas de *cap negre* 'mallerenga carbonera', no sembla que la font directa sigui Palmireno:

GESNER

alicubi etiam *capo negro* quod nomen
ficedulae potius vel *atricapillae* convenit.
Lusitani tintilaum (615)

TORRA

Cap negre, aucell. Parus
maior, fringilago, ficedula,
atricapilla (118)

BELON

Aristote a dit que Melancoryphus
qu'on interprete *Atricapilla*, et *Ficedula*
passent l'un en l'autre (359)

PALMIRENO

Parus maior, en Portugal Tintilaum

Pareix més aviat que Torra hagi fet una traducció de la variant italiana *capo negro* de Gesner, si no ho és del llatí *atricapilla*.

20. *Bestart* 'pioc salvatge' ofereix també problemes respecte a la determinació de fonts:

GESNER

Tardam vel *bistardam* auem quamvis
otidem esse non dubitem (...) Tarda Gallice
nominatur *oustarde* vel *houtarde* vel *bistarde*.
Auis tarda quae *bistarda* vocatur,
Sylvaticus (...) De tarda et otidis vel
tetraonis tribus generibus (...) (468-469)

PALMIRENO

Tarda, *Bistarda*, *Abutarda*, otros le
llaman mochuelo.
Tetraon en Francia gallo sylvestre,
o faysan *bastarde*.
Gallina otis, *auistarda*, el *Abutarda*

TORRA

Bestart o *estardas*, aucell.
Tarda, *tetrax* (89)

Les dues entrades de Torra semblen una adaptació de *bistardam* i *oustarde* de Gesner. Ho fa dubtar el que Torra afegeixi l'equivalent llatí *tetrax* que Belon identifica en francès amb la *cane petière* (cat. *sisó*, «*Otis tetrax*»). El mot fantasma, *bestart*, ha passat a Labèrnia (1839) i a Saura (1886).

SÍNTESE LEXEMÀTICA D'UNA PERÍFRASI

21. Torra era fortament procliu a prendre, davant la manca d'un nom català, un element de la perífrasi que el descrivia o en precisava una característica; així, «*spetto* en Italia porque *es como assador*» de Palmireno esdevenia capritxosament *ast* a Torra per a designar l'«espè»; el *Rhombus laevis* (cat. *rom* o *rémol*) «en Francia *pansar* que quiere dezir *de gran vientre*», segons Palmireno, es convertia en *ventre gran* en la ploma mistificadora de Torra; el «pescado que guía la ballena» (sens dubte el *veiró*,

«Naucrates ductor») quedava sintetitzat en *guiabalena* etc. (Veny 1980: 79-80). Aquesta pràctica és poc freqüent amb els noms d'ocells. M'interessa, però, adduir un exemple que sembla tenir com inspirador el Diccionari de Busa:

BUSA

Frugilega. Ocell és *que viu de grans* (71)

TORRA

Blader aucell. *Pyrallis*, frugipeta (91)

Torra és el primer que introdueix aquest significant referit a un ocell i podria tenir el seu origen en aquella perífrasi; els equivalents llatins que addueix, però, són un petit escull. *Blader* ha estat acollit per Labèrnia 1839 («*Blader*. ant. Cruixidell»), Saura (1868), Salvat (1934); el DCVB en fa una definició a partir de l'anàlisi motivacional («Ocell que habita en els bladars») i reproduceix els noms llatins aportats per Torra. També podria ser una traducció del cast. *triguero*, si bé en desconec la font.

NOVA IDENTIFICACIÓ D'ORNITÒNIMS A TRAVÉS D'AGNES I DE GESNER

22. L'*Apologia* d'Agnes, font continuada de Palmireno, ens ha resolt diversos problemes. Fins i tot ens ha fet esborrar l'estigma de mot fantasma que s'havia imputat al mot *saura* 'gralla'. Igualment ens aporta alguna llum sobre un ornitònim, *carrancol(a)*, present a Palmireno i Torra i traspassat a la lexicografia del Principat dels segles XIX i XX.

PALMIRENO

Vireo, en Valencia *çarrancol*

TORRA

Carrancol, aucell. *Mollicept*, merops (118)

La comparació dels dos textos no resolva els dubtes formals (ça- o ca-) ni ajudava a la identificació de l'espècie. El testimoni d'Agnes, en canvi, és il·lustratiu:

AGNES

Vireo. ab Aristo. 9. cap. 22 kloríom, totus viridans ex obscuro, magnitudine turturis. Hyeme abscedit, sed solstitio aestivo in conspectum redit. In altis parietum turrium que foraminibus in oppidis atque in pagis nidificant, tempore eodem quo sturni. Pullos educans gutture rauco acerbe clamitat. Vireone patrio nostro ore, a sua voce *carrancolam*¹³ vulgo apellamus (45 v)

(13) Al marge figura *carranch*, que podria ser una abreviació de *carrancola*, o una variant, molt propera a la medieval *carranca* que cito més avall.

El text agnèsia ens fa remuntar a *carrancola* (i no *ça-*), ço que ve confirmat per altres formes medievals congèneres valecianes (*carranca*, anys 1310 i 1369, ap. DCVB i Aguiló Dicc.). La identificació resulta difícil. El nom llatí d'Agnes i Palmireno, *vireo*, podria correspondre al *verderol* o *verdum*, però no s'adiu amb el seu tamany, nidificació i crit ronc. Belon (364) afirma que Teodor amb aquell mot (com Aristòtil amb *chlorion*) es referia a l'*oriol*, però hi ha discordança en el color del plomatge, la nidificació i el cant.

Els noms llatins donats per Torra—quina en va ser la font?—tampoc són orientadors: *molliceps* correspondria, segons Belon, al *gaig* («*Garrulus gladarius*») i el *merops* a l'*abellerol* («*Merops apiaster*»), que tampoc s'adiuen amb la descripció d'Agnes.

El que queda clar d'aquesta és l'origen onomatopèic de mot («a sua voce»), la qual cosa em fa pensar en una de les espècies de «corvidae».

Carrancol ha estat traspasat a Labèrnia (1839) («Ant. Verdum»), Saura 1868, Bulbena (1905), Salvat (1934).

23. Finalment, apareixen a Torra dos ornitònims, *lacereta* i *obecina*, que no es troben a Palmireno. Del primer, no en tinc cap clàrícia, ni se'n coneix continuïtat lexicogràfica.

Del segon crec que la font es troba a Gesner:

GESNER
De paro maiore (...) Itali parisola
vel perussola, *orbesina*, quamquam communia
haec nomina etiam aliis paris videntur (615)
In aliis Italia locis parruza, in aliis zinzin et
orbesina nominatur parus communi pluribus
speciebus vocabulo (614).

TORRA
Orbecina Aucell. Parus
(460).

Es tractaria de l'apropiació d'un nom italià incorporat a la nòmina catalana, com tantes vegades, per a indicar una de les quatre classes de mallerengues, de les quals Torra ja havia recollit noms.

La transfusió d'*orbecina* no és gens menyspreable: Lacavalleria (1696), Belvitges (1803), Labèrnia (1839), Saura (1886), Rovira (1914), Salvat (1934), Aguiló Dicc.

CONCLUSIONS

22. 1) És òbvia la utilitat de restringir a un camp semàntic el coteig lèxic per tal de resseguir el camí d'una transfusió. El camp ornitònimic ha donat resultats positius.

2) Encara que el tema central, la influència de Palmireno sobre Torra, es trobava fora del marc d'estudi proposat, hem pogut destapar les petjades que l'humana-

nista aragonès va deixar, a través de Torra, en els nostres lexicògrafs dels segles XIX i XX.

3) Aquestes petjades són a vegades de mal peu, de signe negatiu. Car, en virtut d'errates d'impressió, d'inclusió gratuïta d'estrangerismes, de calcs literals, etc., tenim *garses* per *agrons*, els *pelicans* esdevenen *garses cullereres*, els *loriots* competeixen amb els *oriols*, el *pit-roig* muda el seu color i passa a *pit-ros*, el *pescador real* es transforma en un inaudit *pescadorall* (o *rall*), l'espuri *paviota* fa parella amb la *gavina*, etc. Tenint en compte que gran part d'aquests mots s'acullen a l'exhaustivitat d'una obra tan important com el *Diccionari* d'Alcover-Moll, és necessari desfer aquests errors per tal que l'estudi de la nostra història lingüística es faci sobre materials revestits de legitimitat.

4) Però hem constatat també que un bon esplet d'ornitònims (una cinquantena) presos de Palmireno per Torra són correctes i vivents (*esparver*, *capcigrany*, *esplugabou*, *mussol*, *papafigo*, *rossinyol*, *cadernera*, *rossa*, etc.). Aquests mots, que apareixen a Palmireno en general com a propis de València, són acceptats per Torra com a catalans. Una mostra de la seva consciència d'unitat de la llengua, un xic mitigada, tanmateix, pel fet d'admetre com a catalans, mots d'altres llengües (francès sobretot).

5) Contra allò que semblava, però, la informació de Palmireno no és totalment personal. Home ocupadíssim en la docència, apressat per a publicar,¹⁴ no li restava temps –o no tenia temperament– per a fer una utilització racional, crítica, sossegada, de les seves fonts, que afusellava a tentipotenti. D'un costat, s'han fet paleses les empremtes de Belon i Gesner (*loriot*, *mesange*, *croto*, *corneja mayor*, *especie de graja*, *orbecina*, etc.) i, de l'altre, la forta influència de J. B. Agnes –que no cita mai– en una bona part de la llista ornitològica (*pits roigs*, *papafigo*, *totestiu*, *ferrerolet*, *rossa*, *gaio*, etc.), sobre la qual hauré de retornar un altre dia per a estudiar-la més a fons.

JOAN VENY

Universitat de Barcelona

(14) «... con furia embio mis sueños sin reposar: que aun para volver a leer lo que he compuesto, no tengo paciencia: de mi tintero al impresor, no hay parada, ni aun para apuntarlo: quanto más para aguardar votos de amigos» (Segunda parte del Vocabulario del Humanista, 128).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGNES, J. B. (1543) *Apologia in venatores, pro avibus, ad illustrem Olivae comitem, cum expositione multarum avium, sermone Graeco, Latino atque Valentino*, València.
- AGUILÓ Dicc. = *Diccionari Aguiló* (1915-1930), publicat per Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu, Barcelona.
- BELON, P. (1555) *Histoire de la nature des oyseaux*, Paris.
- Autoridades = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Diccionario de Autoridade*, (1726), Madrid.
- BELVITGES 1803 = Esteve, J. / Belvitges, J. / Juglà, A.: *Diccionario catalán-castellano-latino*, Barcelona.
- BULBENA, A. (1905) *Diccionari català-francès-castellà*, Barcelona.
- BUSA, G. (1507) = Nebrija, Elio A. de/ Busa, Gabriel: *Diccionario latín-catalán y catalán-latín*, Barcelona, Carles Amorós. Estudio preliminar por G. Colón y A.-J. Soberanas, Barcelona, 1987.
- COLON, G. (1992) dins *Estudios lingüísticos y Filológicos en Honor del prof. José Mondéjar*» (en premsa).
- COLON, G./SOBERANAS, A.-J. (1986) *Panorama de la lexicografía catalana*, Barcelona.
- DCVB = ALCOVER, A. M. / MOLL, F. de B. (1930-1962) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca.
- FERNÁNDEZ SEVILLA, J. (1977) «Ictionimia en el «Vocabulario» de J. L. Palmireno», dins *Actas de V Congreso Internacional de Estudios Lingüísticos del Mediterráneo*, Madrid, pp. 145-194.
- GALLEGO, A. (1978) *Prólogo a la reedición del Vocabulario del Humanista*, Valencia.
- GESNER, C. (1555) *Historiae animalium lib. III qui est de avium natura*, Tiguri.
- GULSOY, J. (1964) *El diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, Castellón de la Plana.
- LACAVALLERIA, J. (1696) *Gazophylacium catalano-latinum*, Barcelona.
- LÉPINETTE, B. (1990): «Les sources européennes d'une oeuvre lexicographique à visée didactique: El «Vocabulario del humanista» de L. Palmireno (1569, Valencia)», dins Ferrando, A. / Hauf, A. (eds.) *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, II, pp. 59-97.
- MALUQUER, J. (1971) «Las aves de la Albufera de Valencia y del Delta del Ebro en la bibliografía antigua», *Ardeola*, número especial, pp. 335-380.
- (1973): *Els ocells de les terres catalanes*, 2a ed., Barcelona.
- POU, O. (1580) *Thesaurus puerilis*, Barcinone.
- ROVIRA I VIRGILI, A. (1914) *Diccionari català-castellà i castellà-català*, Barcelona.
- SALVAT 1934 = *Diccionari Enciclopèdic de la Llengua Catalana amb la correspondència castellana*, 4 vols., Salvat Eds., Barcelona.

- SAURA, J. A. (1852) *Diccionario manual o Vocabulario completo de las lenguas castellana-catalana*, Barcelona.
- (1886) *Novísim diccionari manual de las llenguas catalana-castellana*, Barcelona.
- TORRA, P. (1640) *Thesaurus verborum ac phrasium*, Barcelona.
- VENY, J. (1980) «Transfusió i adaptació d'ictònims en el "Dictionarium" de Pere Torra (segle XVII)», dins *Homenatge a Josep M. de Casacuberta/1 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, I)* Abadía de Montserrat, pp. 69-102.
- (1983): «Influència del diccionari català-llatí de Font sobre el de Torra (s. XVII)», dins *Miscel·lània Pere Bohigas/3 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes / V)*, pp. 11-24.
- (1984) «Lexicografia i dialectalismes: A propòsit del Diccionari català-llatí d'Antoni Font (s. XVII)», dins *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: Estudis de Llengua i Literatura Catalanes. I*, València, pp. 381-390.
- (1993) «El valencià antic SAURA no és un mot fantasma», dins Ferrando, A. / Hauf, A. (eds.) *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, VI, pp. 307-318.

